

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYOK DOKTORI ISKOLA
19-20. SZÁZADI KELET-EURÓPAI TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAM
TÉMAVEZETŐ: KRAUSZ TAMÁS DSC., EGYETEMI TANÁR
DOKTORI (PhD) DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI
SZAMBOROVSKYNÉ NAGY IBOLYA
OKTATÁSPOLITIKA ÉS TÖRTÉNELEMTANÍTÁS A SZOVJETUNIÓBAN ÉS UKRAJNÁ-
BAN (1945-2010)
Budapest
2010

Témaválasztás és célkitűzés

Mindennapi életünk elengedhetetlen „tartozéka”, része az iskolai oktatás, ami az egész 20. századra jellemző volt. Amióta a tömegoktatás létezik, azóta azt a mindenkori államhatalom próbálta irányítani, sok esetben kisajátítani. A Szovjetunióban már az 1920-as években meghirdették az oktatás általánosságát és annak az állami építésbe való betagolását. Az 1917-ig írástudatlan tömegeket (Trockij szavai-val) „belevetették a kultúrába”, kiépítették számukra a közoktatást, a közegészségügyet és a szabadidő struktúráit. Az 1930-as években elindított sztálini oktatáspolitikát, mely először kezdte el alkalmazni az oktatás kötelező általánosságát nem csak az elemi szintek számára, a nagy honvédő háború után teljesedett ki. Tizenkilenc éve, hogy felbomlott a Szovjetunió és megszűntével egy olyan állami, társadalom-politikai rendszer tűnt el a világ térképéről, mely sok-sok ellentmondása dacára olyan állapotokat hozott létre az általa ellenőrzött területeken, hogy – még ha a történelem végtelen idejét tekintve egy rövid időre is, de – a szociális ráfordítások tekintetében felülmúlta a kapitalizmust. Az 1917 és 1991 között végrehajtott rendeletek következtében, a Szovjetunióban fokozatosan kötelezővé és általánossá vált először az elemi, majd az általános, végül a középiskolai képzés is. Ezen kívül az oktatás minden szintje ingyenessé vált. Az 1970-es évekre a közoktatás az egyik leginkább preferált szférává vált, a ráfordított kiadások folyamatos növekedést mutattak. 1989-ben, az utolsó népszámlálás adatai szerint, ezer főből 143-an rendelkeztek felsőfokú és 778-an középfokú végzettséggel. A nemek között a képzettségi arány majdnem egyformává vált, mert ugyanekkor 775 férfi és 706 nő rendelkezett felső és középfokú végzettséggel. Egy a háromhoz volt az arány a felsőfokú végzettség terén a városiak javára, ám a középfokú végzettség terén nem volt nagy az eltérés, mivel városon 666, míg falun 588-an rendelkeztek azzal ezer főből. Az azóta eltelt két évtizedben, az oly sokat kritizált rendszer felszámolása után, az oktatásügy – bár még megtartotta a „köz” jelzőt – egyre inkább egy beszűkülő, egyre kevesebb információt átadó, az elitiskolai rendszer kiépítését elősegítő rendszernek adta át a helyét az utódállamokban is, ahol a kultúra és a tudás ismét a „magasba” került, jóval kisebb anyagi ráfordítással.

Már jó ideje nem tartozik a szívesen választott és népszerű szakmák közé a pedagógusi, pedig a tudás és az információ ma nagyobb hatalom, mint bármikor is volt. Akié az iskola, azé a hatalom és a jövő – tartották a 20. század elején. A tudás és magának a közoktatásnak az elértéktelenedése is ösztön-

zött arra, hogy korabeli források alapján próbáljam megrajzolni, azt az utat, ami ide vezetett, ahol 2010-ben állunk az iskolaügy terén. Arra tettünk kísérletet, hogy a történetírás szemszögéből kísérjük végig a Szovjetunióban a közoktatás alakulását; az iskolai történelemtanításnak a politikával való kapcsolatát, hogyan jelent meg a mindennapi belpolitika és a külpolitikai irányultság a tanítási irányvonalakban. Az 1917. októberi forradalmat követő „előtörténetet” egy bevezető fejezetben foglaltuk össze. Azért az 1945-ös dátum az időintervallum kezdő száma, mert a háború olyan mérföldkő volt a szovjet közoktatásban, mely csupán a tárgyi feltételek hiánya és megléte miatt is változtatást kényszerített a szovjet állam- és pártvezetésre ezen a téren. Az oktatás infrastruktúráinak elpusztulása, az újjáépítés propagandája lehetőséget adott az oktatásnak nem csak mennyiségi, hanem minőségi megváltoztatására is. Igaz, erre a minőségi változásra Sztálin halála után jó öt évvel került sor. Ám az elvitathatatlan tény, hogy a háború utáni újjáépítés évtizede kézzelfogható anyagi gyarapodást hozott az iskolarendszernek, ami az állami költségvetés szociális és kulturális kiadásokra szánt adataiból is kitűnik. Ez a majd egy évtized érlelte meg a belső változtatások igényét is.

A dolgozat célja volt a kiválasztott korszak oktatáspolitikájának és az iskolai történelemtanítás alakulásának ideológiai „rarakódások” nélküli, tényszerű végigkövetése, bemutatása, lehetőleg csak primer források alapján. Ennek a témakörnek ilyen egységes történeti feldolgozása eddig még nem történt meg. Kutatásunk kezdetén úgy véltük, munkánk a Szovjetunió idejében, hasonló tematikában megjelent munkákat alapul véve, árnyalni és dezideologizálni fogja majd a témát. A források begyűjtése közben derült ki, hogy az általunk felállított szempontok szerint – vagyis az oktatáspolitikai és történelemtanítási összekapcsolását bemutató vagy feldolgozó, igényes szakmunkát nem tudtunk fellelni. Az iskolai hálózat fejlődését, számának változásait, a pedagógiai irányvonalak alakulását taglaló munkákat, a középfokú közoktatási intézmények gyarapodását tartalmazó tanulmány-gyűjteményeket, az aktuális ideológiai problémákat taglaló, a Szovjetunióban kulturális forradalomként definiált korszak történelmi áttekintéseit, statisztikai adatokat találtunk „csupán”.

Célunk, miszerint a lehető legszéleskörűbben tárjuk fel és mutassuk be a Szovjetunió és egyik utódállama – Ukrajna oktatáspolitikájának alakulását és az ennek függvényében megvalósult iskolai oktatás, azon belül pedig a történelemtanítás helyzetét 1945-től 2010-ig. A Szovjetunió bizonyos szintű bel-, ill. külpolitikájának eseménytörténeti vizsgálata elkerülhetetlen volt, hogy megrajzolhassuk a téma gerincének kapcsolódási pontjait, bár tartózkodtunk a politikatörténettől, a politikai események folyamatos és párhuzamos bemutatásától. Ám az általános és épp aktuális ideológia mellett a politikai események befolyásolták az állam és a párt oktatáshoz való viszonyát. A történelem pedig, mint iskolai tantárgy, kifejezetten alkalmas volt (s alkalmas ma is) a vezető ideológiai és politikai irányvonal közvetítésére. Azért nem fejeztük be a kutatást 1991-el, a Szovjetunió szétesésével, mert a tények azt mutatják, hogy az oktatás és nevelés terén az 1945 utáni több mint négy évtized alatt kialakított állami irányvonalat, módszereket, hozzáállást – magának az államnak a megszűnte szinte nem is érintette a térség-

ben. Az utódállam Ukrajnában ugyanolyan az állam oktatáshoz való hozzáállása, az iskolai történelemtanításnak a (fel)használása, amilyen az 1991 óta oly sokat bíralt Szovjetunióban is volt.

Mivel a téma tartalmilag határmezsgyén jár az oktatástörténet és a történetírás között, arra összpontosítottunk, hogy az értekezésben lehetőleg csak a módszertani alpontnál tekintsünk ki a szakdidaktika területére, s inkább a történetírás talaján maradjunk. Valószínűleg azért időnként érezhető még máshol is a „kilengés” a pedagógia felé, hisz a téma feldolgozásában nemigen volt előttünk minta. Igyekeztünk nem véleményt írni és nem ítélni, hanem karképet rajzolni és tükrözni az események létrehozta folyamatokat, és benne maradni az okok és okozatok által kijelölt mederben.

Az értekezés forrásai

A Szovjetunió történetére vonatkozóan rengeteg információ, adat, dokumentum állt rendelkezésünkre, ami a terjedelmi keretek és az olvashatóság szempontjai miatt is nagy szelektálási munkát kívánt. A legfontosabb szelektálási szempont az volt, hogy az írott források azon csoportjából próbáljuk rekonstruálni a múlt egy szeletét, amelyek egyrészt meghatározták az oktatás és történelemtanítás **gyakorlati** feltételeit, ill. magában az oktatási szférában keletkeztek. Miután az államszocializmus politikai mechanizmusában a legfőbb döntéshozó (törvényhozó), végrehajtást irányító és ellenőrző szerv a kommunista párt megfelelő instanciái voltak, így az SZKP KB határozatait és rendeleteit, ill. a Szovjetunió Minisztertanácsa törvényeit, törvényerejű rendeleteit használtuk alapforrásként. Emellett az Oktatási Minisztérium rendeleteit, utasításait, körleveleit vizsgáltuk meg, amelyekben a szándék megvalósulása tetten öltött. Ezek a források, bár primer forrásként vannak jelen, mind publikáltak, kivételt képeztek az 1945 után a Szovjetunióhoz csatolt területeken az első hónapokban zajló szovjetesítéssel kapcsolatos rendelkezések, melyeknek egy része a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban található. Bár a Szovjetunió közoktatásával kapcsolatos dokumentumokat összegyűjtő kiadványok általában valamilyen tendencia alapján válogatott iratok voltak, a lényegi folyamatokat adekvátn tükrözik. Alapforrás volt az SZKP KB kongresszusainak, konferenciáinak, plénumainak határozatait összegyűjtő kiadvány, amelynek legutolsó szériáját 1988-ban fejezték be (*КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*). Ebbe a körbe azonban, 1945 után zömmel azok a dokumentumok kerültek bele, melyek az oktatás általános irányvonalait határozták meg, kevés kivétellel foglalkoztak csak konkrét ügyekkel. A másik nagy forráscsoportot a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának rendeletei és törvényei alkották (*Ведомости Верховного Совета СССР*). E közlönyökön kívül a Legfelsőbb Tanács és a Szovjetunió Minisztertanácsának határozatai különböző tematikus dokumentumgyűjteményekben találhatóak szétszórva, s különböző időt és közigazgatási területet ölelnek fel. Egyik csak az általánosan képző iskolákról gyűjtött iratokat (*Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917-1973 гг.*) tartalmazza, azt is csak 1973-ig, míg mások (*Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов, Основні документи про школу*) az aktuális

években hatályos normatív anyagokat adták közre. Forrásként használtuk a Szovjetunióban évente megjelenő közoktatási statisztikai évkönyveket (*Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник*), a Szovjetunió törvény-, ill. a Legfelsőbb Tanács Elnöksége határozatainak gyűjteményeit (*Свод законов СССР, Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР, Сборник приказов СССР*). Az oktatásirányítás, szervezés, ill. a tanítási tartalomhoz alapvető forrásként 1966-ig, amíg nem létezett a szövetségi szakminisztérium, az OSZFSZK Oktatási Minisztériumának utasításgyűjteményét vizsgáltuk (*Сборник приказов и инструкций Министерства просвещения РСФСР*). Ugyancsak forrásként emeltük be az SZKP KB központi lapját, *Pravdát* és az Oktatási Minisztérium szaklapját, az *Ucsityelszkaja gazetát* és a *Szovjetszkaja pedagogikát*.

Ukrajna oktatáspolitikájának megrajzolásához alapvető forrásként az Oktatási Minisztérium hivatalos közlönyét (Освіта України) és információs parancsgyűjteményét (Інформаційний Збірник Міністерства освіти України) használtuk, amit kiegészítettünk a 2003-ban, speciálisan az általános középfokú oktatásról kiadott, normatív-jogi dokumentumokat tartalmazó hivatalos gyűjtemény-kötettel (Загальна середня освіта: Збірник нормативно-правових документів), ill. az általánosan képző oktatási intézmények vezetői számára összeállított útmutató és módszertani dokumentumgyűjteménnyel (Книга керівника навчально-виховного закладу: Довідково-методичне видання). Számbeli adatokhoz és kimutatásokhoz az ukrán Állami Statisztikai Bizottság kiadványait is forrásként kezeltük. Mivel a történelemoktatás terén korképet szerettünk volna nyújtani, ezért használtuk a Szovjetunió idejéből nagyszámban a *Prepodovanyije isztorii v skole* szakfolyóirat, ill. az Ukrajnában ugyanezt a szerepet betöltő *Isztorija v skolah Ukrajini* anyagait.

A téma specialitása adta, hogy kordokumentumként kezeltük – a címben szereplő időintervallumban megjelent – iskolai történelemtankönyveket, módszertani kiadványokat és publikációkat. Ezek a kiadványok mára csak az egykori Szovjetunióban is működött (Ungvári, Lvivi, Ivano-Frankivszki Nemzeti) egyetemek könyvtárainak raktárában lelhetőek fel. Külön-engedély nem szükséges használatukhoz, inkább azok feltérképezése és begyűjtése került sok időbe, hisz 19 évvel a Szovjetunió széthullása után, az annak idején kiadott történelemtankönyvek és módszertani szakmunkák zöme már rég a zúzdákba került. Az egykor oly gazdag közkönyvtárakból fokozatosan kerül selejtezés alá és megsemmisítésre a szovjet időszakban megjelent sajtótermékek és könyvek zöme. Az elhasználódás, pinceraktárak beázása miatti megsemmisülés mellett, az 1991 előtti kordokumentumként és forrásként egyaránt használható kiadványok százai és ezrei azonban az ukrán Kulturális Minisztérium két ízben megismételt utasítása miatt kerültek/nek selejtezésre. Amennyiben a közkönyvtárak helyszűkével küszködnek, akkor az 'idegen' ideológiákat tartalmazó könyveket ajánlották elsősorban selejtezésre a rendelkezésben (amit legutóbb 2008 decemberében adtak ki). A válogatást a könyvtárvezetőkre bízta.

Jelen téma forrásbázisa, bár fellelhetőségi helyeit tekintve számbelileg csökkenőben van, mégis szinte kimeríthetetlen mennyiségű anyagot biztosít az ebben a tárgykörben kutató számára. A 20. szá-

zadi témákra jellemzően talán pont ez a bőség a 'legzavaróbb' itt is, ill. az, hogyan lehet a történetírás talaján maradni ebben a pedagógiához „húzó” témában.

Az értekezés tudományos eredményei

Bár az értekezés időrendi határa 1945-tel kezdődik, az I. fejezet, *Gyökerek és előzmények* címmel, az 1917-44 közötti időszak oktatási rendszerét vázolja fel Szovjet-Oroszországban és a Szovjetunióban. Úgy véltük, ahhoz, hogy lássuk mit rombolt le a háború és honnan indult utána a közoktatás, elengedhetetlen az előzmények ismerete.

Amennyiben csak az állami és párthatározatok, rendeletek időrendbeli listáját nézzük, akkor is megállapítható, milyen jelentős és látványos volt a közoktatásban lezajlott többszöri változás 1945-1991 között a Szovjetunióban. Ennek általános, minden szövetségi köztársaságra érvényes törvények, rendeletek időrendi, egymásra épülő folyamatát tartalmazza a 2. fejezet első pontja. A fent említett időszak négy nagy, egymástól jól elkülönülő szakaszból tevődik össze aszerint, ki irányította a Szovjetunió Kommunista Pártját, s egyben az országot is, ill. hogy milyen reformokat és változásokat kezdeményeztek az új periódusok idején.

A háború utáni sztálini időszak, mely majd egy évtizedet ölelt fel (1945-53), elsősorban az oktatási intézményrendszer infrastruktúrájának helyreállításáról szólt, ám mindemellett folyamatos volt a belső szerkezeti és oktatásszervezési átalakítás is. Még folyt a háború, amikor 1944. február 29-én bevezették az előmenetel és magaviselet számmal való 5-pontos osztályozását, vagy június 21-én az iskolai oktatás minőségének javítása céljából a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsa elrendelte a záróvizsgák bevezetését. Ugyancsak a háború alatt született az a határozat is, ami elrendelte a gyerekek hetedik életévétől való beiskolázását (ami egészen 1984-ig állt fenn), ám igazából csak a háború végeztével tudták azt elkezdni. Ez utóbbi nagy előrelépés volt a szovjet iskolarendszer fejlődésében, mivel a szülők a gyerekeket 8 és 10 éves kor között voltak kötelesek az elemi iskolába beíratni. A rendelet elfogadása azt mutatta, hogy maga az oktatási rendszer fejlődőképes volt, s tovább tudott lépni, ill. az elemi oktatási tapasztalatok szakmailag stabilizálódtak. Ez újabb pedagóguslétszám-bővítést vont maga után. Ám az iskolai tanárok képzése folyamatosan napirenden volt e nélkül is, ami részben a társadalom egyes tagjainak képzettségi szintjének emeléséhez és a társadalmon belüli presztízisének növelésével járt. Utóbbi része volt az 1948. február 12-én a pedagógusok számára létrehozott érdemrendek és kitüntetések, ill. az 1949. július 24-én elfogadott kedvezmények és privilégiumok sora is. A tanári gárda számbeli növekedése még egy faktort erősített – a párt számára dolgozó propaganda-munkások számának kiterjesztését. Sem a kormány, sem a párt nem csinált belőle titkot, hogy a tanárok a legjobb agitátorok. A sztálini időszak rendelkezéseinek szövege különben mindenütt tele van az ideológiai irányvonal sablonfogalmazásaival. A háború utáni helyreállítás 1950-re a közoktatásban befejeződött, aminek egyik jele volt az Oktatási Minisztérium 1951. január 15-i rendelete, mely az általános-ismereti tárgyakon kívül

már a készségfejlesztőkkel is foglalkozott. Ugyancsak a legégetőbb kérdések megoldása után került terítékre 1950 februárjában a politechnikai képzés kérdése. Ez az oktatástartalmi változtatás a szovjet gazdaság elvárásait tükrözte, ugyanis a mezőgazdaság katasztrofális állapota diktálta, hogy a falusi iskolák oktatásában a növénytermesztés és állattenyésztés gépesítésére, ill. termelési technológiák tudatos alkalmazására megfelelő képzés folyjon. Az elvárásokhoz igazították a tárgyoktatást, ami a biológia, kémia, fizikatanítás erősítését, azoknak a gyakorlati életben való alkalmazási lehetőségeit várta el az iskolától. Bevezették a tanulmányi kirándulásokat, melyek azonban 1952-re elburjánoztak annak következtében, hogy a készségfejlesztő tárgyakon kívül minden másból kötelezőek voltak.

A politechnikai képzés kiteljesedése azonban Hruscsov főtitkársága idején történt meg, amit az 1958. december 24-én elfogadott iskolareform indított el. Ám nem csak ebben nyilvánult meg az iskolaügy átszervezése és továbbfejlesztése, hanem: 1) befejezték az 1951-ben elindított iskolakörzetesítéseket; 2) 1954-ben a kiszélesített középiskolai képzés miatt megnégyszereződött érettségizőket a gazdaság megfelelő tendenciái szerint kellett továbbirányítani; 3) 1954. április 15-i rendelettel csökkentették a minden osztályban minden tárgyból való vizsgák számát; 4) 1954. július 1-jétől a városokban is visszaállították a koedukált oktatást; 5) 1956-ban eltörölték a középiskolákban, szakközép és felsőoktatásban a még létező tandíjat; 6) 1960. február 15-én országos szinten rendelkeztek az iskolákban a napközis csoportok felállításáról; 7) ekkor indult el a didaktikailag szakszerű iskolai szemléltetők készítése, az iskolák velük való ellátása (1964. június 27-i rendelet). Hruscsov tovább szélesítette az orosz nyelv iskolai „előjogait”, mikor 1957. január 21-i rendeletben egységesítette annak oktatási rendjét minden iskolatípusban. Vitathatatlan, hogy a közoktatás és a benne lévők számára – az emberibb léptékvívő válás mellett – az 1958. decemberi iskolareform okozta a legnagyobb újítást. Az e törvény által kialakított iskolastruktúra – a 11. osztály kivételével – egészen 1984-ig állt fenn, létrehozva a középiskola, szakmai-műszaki képzés, középfokú szakmai és felsőoktatás egységes rendszerét. Növekedett a természettudományok iskolai óraszám, ami ugyancsak egyenes arányban állt az ország védelmi képességének növelése szándékával. Jól és magasan képzett műszaki szakemberekre volt szüksége a Szovjetuniónak, hogy – az „utolérés és megelőzés” elvét nem feladva – az épp enyhülési időszakot is kihasználva, megelőzze az USA-t. Ezért volt prioritása a műszaki felsőoktatási ágazatnak minden mással szemben az 1958-as törvényben.

Sokan kezdik a brezsnyevi időszak oktatáspolitikáját azzal a megfogalmazással, hogy visszaállította a 10-éves oktatást, ám ez nem így volt, mivel arról még az 1964. augusztus 10-i párt és kormányhatározat rendelkezett, s Hruscsovot pedig 1964 októberében távolították el a hatalomból. Az előző korszak sűrű oktatási változtatásai után a Leonyid Iljics nevével fémjelzett 18 év nyugodtabb, ám tartalmilag nem kevésbé gazdag az oktatást érintő rendelkezéseit tekintve. Ám ezek a rendelkezések már inkább voltak tendenciózusan felépített, az állam és pártvezetésben zajló központosítási folyamatok lenyomatai, mint reformok. Az oktatásirányítás centralizációját az 1966. augusztus 1-jén létrehozott Szovjetunió Oktatási Minisztériuma és Pedagógiai Tudományos Akadémiája nyitotta meg. Ezt követte

a november 10-i rendelet, mely a brezsnyevi időszakra jellemző aprólékos és pontos utasításokat tartalmazott a közoktatás, az iskolaépületek egységesítéséről. Megjelent a fakultáció, kiszélesítették a szakosított tárgyoctatást, s 1967. június 3-i kormányrendelet először határozott a tartós tankönyvek készítéséről. 1970-ben egységes iskolai szabályzatot fogadtak el, ami a közoktatás minden résztvevőjének feladatait, jogait, alá- és fölérendeltségi kötelességeit, a különböző állami szervek és hivatalok jogkörét is tisztázta. Szakmaibb és átláthatóbb lett az oktatási szféra, de a bürokrácia elburjánzása egyben megkötötte mozgásterét is – ami az egész társadalomra jellemző lett a brezsnyevi időszak végére. Ennek befejezése az 1973-as egységes oktatási törvény lett. Az uniformizálás az oktatási intézmények számára az iskolai egyen formaruha egész országra való kiterjesztésében öltött testet, úgy az általánosan képző, mint a szakiskolákban.

Bresznyev 1982-es halála után, az egymást váltó pártfőtitkárok közül Jurij Andropov és Mihail Gorbacsov próbálkozott általános reformokkal, melyek sorában az oktatás prioritási helyen szerepelt. Andropov rövid „országglása” ellenére az utána következő Konsztantyin Csernyenko írta alá az elődje idején kidolgozott, utolsó nagy iskola-átalakítási rendeletek sorát, melyek 1984-ben szakmailag szereték volna korszerűsíteni a brezsnyevi érában megcsontosodott rendszert. E változtatásokat szándékoztak folytatni 1988-ban, kibővíve azt az oktatás minden területének demokratizálásával. 1989-91 között az újabb szemléletű történelemtankönyveket még kiadták, de valós változtatásokra már nem volt idő, hisz 1991 decemberében a Szovjetunió megszűnt létezni.

Ez a dolgozat mutatja be elsőként a történelemoktatás Szovjetunió-béli teljes képét 1991-ig. Célszerű meghatározása szerint korszakot próbáltunk rajzolni, az adott időszak iskolai tárgyoctatási lehetőségeinek bemutatásával, ill. tükrözni az ország életében zajló események létrehozta folyamatokat. Nyomon követhető, ahogyan az 50-es évek közepétől az iskolai történelemtanítás – bár az ideológiai teher megléte mellett – de szakmai kérdéseket kezd feszegetni, majd a 60-as évek elejére a szakdidaktikai pezsgő vitába a Szovjetunió legismertebb történészei is bekapcsolódtak. A *Prepodovanyije isztorii v skole* oldalain publikált anyagokból kibontakozó folyamatok eredményeképpen elkülöníthető az a három módszertani irányvonal, központ, mely ekkorra megerősödött:

- a) a *didaktikai*, amelyhez a PTA kutatói – *Lejbengrub, Dajri, Korovkin* – tartoztak, és a módszertant csupán a történelemre alkalmazott általános didaktikának tartották, így főként azt vizsgálták, hogyan nyilvánultak meg az oktatás általános törvényszerűségei a történelemtanítás során;
- b) a *dualisztikus*, ahová a Moszkvai Tanárképző Főiskola módszerészei tartoztak, mint *Sztrazsev* és *Vagin*, ők a tanítás tárgyából, vagyis a történelemtudományból indultak ki, annak anyagát elemezték, majd azt vizsgálták, mit és hogyan lehet abból az iskolai oktatásba transzformálni – vagyis a neveléstudományhoz és a történelemhez egyaránt kapcsolódtak, innen az irányzat dualisztikus elnevezése;
- c) a harmadik a *metodikai*, mely – *Andrejevszkajával* az élen – a Leningrádi Tanárképző Főiskola módszerészeit egyesítette, akik abban szerettek volna gyakorlati segítséget nyújtani az iskolai ta-

nároknak, hogyan lehet egy-egy órát a legeredményesebben levezetni, ill. arra felkészülni, s a tanulók órán és iskolán kívüli tevékenységét irányítani.

A történelemoktatás tartalmi szerkezetét az 1959 októberében kiadott párt és kormányrendelet alakította ki, amit az 1964. május 14-i határozat módosított annyiban, hogy megszüntette a tananyag ismétlésének spirális lehetőségét, lineárisra változtatva azt.

Eddig konkrétan szintén nem vizsgált új összefüggésként mutatjuk be a nemzetiségi területek iskolaügyét és a gyermek kommunista szervezetek tevékenységét az iskolában. A nemzetiségi nyelven oktató iskolák ekkor három, más-más státuszú rendszer részei voltak: vagy az Orosz Föderáción belül léteztek, vagy a tagköztársaságok nyelvén, esetleg a szövetségi köztársaságot alkotókhöz képest is nemzeti kisebbségek voltak. Ezen alárendelési fokozat szerint változott a megítélésük és mozgási terük is, s nem volt minden iskola egyenlő. Nagyon kevés dokumentum foglalkozott kifejezetten a nemzetiségi iskolákban folyó oktatással, mivel már Hruscsov idején, de leginkább Brezsnyev főtitkársága alatt az új, a szovjet ember „létrehozásáról”, kialakításáról szólt a nemzetiségi politika. Tehát azért nem foglalkoztak különösképpen a nemzetiségekkel, mivel azok úgy is fokozatosan egy néppé – a szovjet néppé olvadnak majd össze. A szovjet nép nyelvének pedig az orosz jelölték meg. Ennek a politikai-ideológiai megfogalmazásnak egy az egyben megtaláltuk lenyomatait a szovjet oktatáspolitikai dokumentumokban. A párt és állami határozatokban nyomon követhető, hogyan kopott ki a „nemzetiségi” kifejezés, s váltotta fel azt a „nem orosz”. 1917 és 1953 között az oktatáspolitikai rendeletek, törvények, utasítások még egyenes értelemben használták a „nemzetiségi iskola” megfogalmazást, majd az '50-es évek elején megjelent helyettük a „nem orosz tan nyelvű iskola” fogalma. Megállapítható, hogy a Szovjetunió idején, bár nem túlságosan agresszív formában, de létezett az oroszosítás tendenciája a nem orosz nyelvekkel szemben. Az általunk feltárt forrásokból az tűnt elénk, hogy az egykori unió (de a jelenlegi ukrán állam is) szívesen értekezett arról, milyen sok nemzetiségnek adott otthont, ám mindeközben arra törekedett hogy egységesítse – ha másként nem, hát az oktatás nyelve alapján – a területén élő lakosságot. Az USZSZK területén 1989-ben a köztársaságot alkotó ukránok a lakosság durván 73%-át tették ki, az ukrán nyelven a tanuló gyerekek aránya azonban 50,4% volt, az ukrán nemzetiségű tanulók legalább 20-22%-a orosz tannyelvű iskolában tanult. A gyerek kommunista szervezetek – ami októbertől, pionírt és komszomolistát jelentett ekkor – nevelési vonalon épültek bele az iskolai rendszerbe. Az egyértelmű ideológiai nevelés, a „kommunista-képző” szerep, ill. a 60-as évek végétől, a mozgalmi vonalon túlmenően egyre inkább előtérbe került a gyerekek racionális és tehetségi téren való foglalkoztatása, nyári táboroztatása, munkára való nevelése. Míg a háború utáni első években a tanulás minőségének emelésében, a rendfenntartásban segédkeztek az önszerveződő csoportok, addig a brezsnyevi időben már a gyerekszervezetek számára speciálisan képzett felnőttek gondoskodtak a minden iskoláskorú gyereket magába foglaló szervezetek működtetésével.

A III. fejezet a Szovjetunió széthullása után létrejött ukrán utódállam területén lezajló folyamatokat követi nyomon az oktatási szektorban. A törvények, határozatok, rendeletek, utasításokból elénk táruló kép azt mutatja, hogy Ukrajnában az oktatási struktúra Szovjetunióétól való elkülönülése, ill. a

saját rendszer kiépítése evolúciós úton zajlott. Nagyon sok, a Szovjetunió idején elkezdett, kialakított rendszert visz tovább az ország oktatásügye – a túlzott irányítási központosítástól a tehetséges vagy árva gyerekek felkarolásáig egyaránt. Ezek mai működése azt feltételezi, hogy a szovjet oktatáspolitikai elemeinek jó része ma is aktuális, végezhető és/vagy szükséges. Ezek a meglévő „továbbélések” ösztönöztek a kérdés további követésére 1991 után. Nagyon sok helyen beépültek a szovjet sztereotípiáknak nevezett elemek az új ukrán közoktatási rendszerekbe, ami nem feltétlenül és minden esetben jelent negatívumot. S bár „Az oktatásról” szóló törvényt az USZSZK Legfelsőbb Tanácsa még 1991. június 4-én elfogadta, az abban megfogalmazottak teljesítésére majd egy évtized kellett. Figyelemre méltó az USZSZK Közoktatási Minisztériuma Kollégiumának 1991. május 22-i, 5/27. sorszámú rendelete „Az ukrán nyelv és más nemzetiségi nyelvek fejlesztéséről szóló állami tervszóról az USZSZK-ban a 2000-ig terjedő időszakra”, mely elsősorban az ukránnak, mint államnyelv védelmének és fejlesztésének célját szolgálta, ill. kitűzte az oktatás nemzeti koncepciójának létrehozását, kidolgozását (2. pont), emellett elrendelte a lakosság nemzetiségi összetétele alapján való oktatási rendszer felmérését és kiépítését. Rendelkeztek még az ukrán nyelvnek a nemzetiségi iskolákban való oktatásának tudományos és pedagógiai alapjainak kidolgozásáról, de azonnali hatállyal és kötelező jelleggel bevezették annak tanítását a moldáv, lengyel, román, magyar tannyelvű iskolákban és azon oroszokban is, ahol a bolgár, gagauz, krími-tatár gyerekek tanultak (8. pont). E határozat 42. pontja engedélyezte a regionális tudományos-módszertani központok létrehozását, ahol a nem ukrán (és nem orosz) nyelv, irodalom, történelem és kultúra kutatását végezhetnék a nemzetiségiek. Tervezték, hogy a moldáv, bolgár, magyar, lengyel köztársaságok szakkiadóival egyeztetve, szépirodalmi és szakirodalmi kiadványokat, szemléltetőket hoznak be anyanyelven a fenti kisebbségek számára, és ekkor indultak el az anyaországi továbbképzési lehetőségek is. (44-45. p.). Ugyancsak itt kell megjegyezni azt is, hogy az 1991/92-es tanévben, az iskolai autonómia keretében, a kötelező tárgyak mellett először jelent meg a választhatók listája. Ebből az orosz és magyar tannyelvű iskolákban a nemzeti történelem oktatására fordítottak legelőször. Az 1992/93-as tanévtől a moldáv és román iskolák számára engedélyezték a latin írásmódra való visszatérést, ugyanekkor nyílt meg az első szlovák nyelvű iskola a kárpátaljai Ungváron. Az 1990-es évek elejének megengedőbb ukrán nemzetiségi politikája kedvező lehetőséget biztosított a Krímről 1944-ben erőszakosan kitelepített tatárok visszatelepedésére. A félszigetre több hullámban közel 300 ezren telepedtek vissza. A 2008/09-es tanévben, a hivatalos ukrán adatok szerint, a nem ukrán nyelven oktató iskolák így oszlottak meg: 1199 orosz, 89 román, 66 magyar, 15 krími tatár, 6 moldáv és 5 lengyel, ezek az egy-tannyelvű iskolákat mutatják csak, a tagozatosokat nem. A 2009/10-es tanévben, az ukrán iskolákban külön tantárgyként tanították még az újjörög, gagauz, ivrit, bolgár és roma nyelveket is. Jelentős változtatás volt az ukrán oktatásügyben, hogy 2001-től átálltak a 11-éves oktatásról a 12-évesre, ill. az ötpontos értékelési rendszerről a 12 pontosra. Figyelemre méltó, a szovjet minta alapján 2002-től elindított Iskolabusz-program, mely a naponta ingázni kényszerülő tanulók utazását oldotta meg.

Ugyancsak a források alapján bontakozik ki az is, hogy az 1996-ban elfogadott alkotmány után, új szerkesztésben kiadott oktatási törvény az eredeti demokratikus és haladó jelzöt elveszítette „egynemzeti”, tisztán ukrán államnyelvű oktatási rendszer kialakítását tűzte ki célul. Ez érhető tetten az 1997 májusa és 1998 augusztusa között, négy változatban kidolgozott „*A nemzeti kisebbségek oktatási koncepciója*”, vagy a 2008. május 26-án, az Ukrán Oktatási és Tudományos Minisztérium 461. számú „*Az ukrán nyelv oktatásának javítását célzó program a nemzeti kisebbségek nyelvén oktató általánosan képző oktatási intézményekben, a 2008-2011-es években*” címet viselő rendeletekben. Utóbbi, mely az értekezés írásának befejezésekor még érvényben van, úgy akarja javítani a nemzetiségi állampolgárok államnyelvi tudását, hogy az iskolai szaktárgyoktatást – az anyanyelven kívül – ukránra akarja átállítani. Ezt az irányvonalat annak ellenére próbálják ráerőszakolni az ország 22%-ban jelen lévő nem ukrán nemzeti-ségű állampolgárait, hogy a fent idézett alkotmány 10. cikkelyében deklarálják „*az orosz és a többi ukrainai nemzeti kisebbség nyelvének szabad fejlődését, használatát és védelmét*”, ill. az 53. cikkelyben „*a törvénynek megfelelően szavatolják azt a jogot, hogy anyanyelvükön tanuljanak vagy tanulják anyanyelvüket az állami és a helyhatósági tanintézetekben*”. Ezekből kifolyólag lett az oktatásügy és az iskolai történelemtanítás nemzetépítő elem és az államalkotó folyamat része. E megfogalmazást a jelenleg hivatalosan elismert ukrán történészek szövegezték meg, s publikálták.

Az értekezés témaköréhez kapcsolódó publikációk:

- Nemzeti történelemoktatás Kárpátalján. Új Pedagógiai Szemle. LI. évf. 2001. 10. szám, 17-20. o.
- A történelemoktatás távlatai Ukrajnában (Gondolatok egy tervezet kapcsán). Közoktatás. VIII. évf. 2001. 3. szám, 23-24. o.
- Új általános iskolai történelemkönyveink (módszertani górcső alatt). Közoktatás. IX. évf. 2002. 1. szám, 4-8. o.
- A történelemoktatás jelenlegi helyzete Ukrajnában (eredmények és problémák; rövid kitekintéssel a jövőre). Történelempedagógiai Füzetek. 15. sz. Bp. 2003. 121-145. o.
- A történelemtanítás tündöklése és bukása. (Reformok és kísérletek Ukrajnában). In.: Közös értékeink. Tanulmánykötet. Szerk.: Gabóda Béla és Lipcsei Imre. PoliPrint, Ungvár, 2004. 178-190. o.
- Töretlenül és (szinte) változatlanul. A történelemtanítás régen és ma a k. h. 22-44°-a között, Ukrajnában. Történelempedagógiai Füzetek. 25. sz. Bp. 2007. 11-23. o.
- A nemzeti történelem oktatásáról Kárpátalján két felmérés tükrében. Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve. VI. évf. 2007. 1. kötet. 63-77. o.

- Az iskolaügy alakulása a Szovjetunióban a második világháború utáni években (1944-53) Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve. IX. évf. 2010. 1. kötet. 81-101. o.
- Az iskolairányítás szakmai átalakítására tett próbálkozás a Szovjetunióban (1982-91). Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve. IX. évf. 2010. 2. kötet. *(megjelenés alatt)*

Az értekezés témakörében elhangzott előadások:

- Mit mondanak általános iskolai tankönyveink a szomszédos népek történelméről? Előadás az Európa Tanács tanár-továbbképzési projektje keretében, megtartott „*A Kárpát-régió népeinek együttélése a XX. században*” című nemzetközi szemináriumon. Budapest, 2001. október 7-12.
- Kapu Európára (Európa az ukrainai történelemoktatásban és Kárpátalja). „*Az egységesedő Európa tanításának tartalmi és metodikai kérdései*” c. Nemzetközi Regionális Történelemtanítási Szimpózium, Gárdony, 2003. július 1-2.
- A változtatás lehetősége és felelőssége. (A nemzeti történelem tanítása és perspektívái az ukrán oktatási reformok tükrében). „*A magyar nyelvű történelemtanítás Szlovákiában és a Kárpát-medencében*” nemzetközi konferencia. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2004. június 10-11.
- Történelemtanítás Ukrajnában a múlt és jelen tükrében. Előadás a „*Tanulás, kommunikáció, nevelés*” c. IV. Országos Neveléstudományi Konferencián, Budapest, 2004. október 20-22. Ld. még In.: IV. Országos Neveléstudományi Konferencián, Budapest, 2004. október 20-22. Tanulás, kommunikáció, nevelés. Program. Tartalmi összefoglalók. MTA, Pedagógiai Bizottság, Bp., 2004. 355. o.
- Oktatáspolitikai és történelemoktatás a Szovjetunióban 1917-1944 között. Fialat kárpátaljai magyar kutatók IV. konferenciája. Beregszász, 2006. október 28.
- A kívülálló szemszögéből (Az Európai Unió az ukrainai történelemoktatásban). Nemzetközi történészkonferencia. Tard, 2007. május 22. – június 1.
- Az iskolai történelemtanítás alakulása a Szovjetunióban a háború utáni két évtizedben (1944-64). Fialat kárpátaljai magyar kutatók VII. konferenciája, Beregszász, 2010. május 15.